

ARQUEO MEDITERRÀNIA
14/2015

**Les estructures socials protohistòriques
a la Gàl·lia i a Ibèria**

Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons

Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de
Calafell (Calafell, del 7 al 9 de març de 2013)

Maria Carme Belarte (ICREA/ICAC)
Dominique Garcia (IUF Aix Marseille Université)
Joan Sanmartí (UB)
(editors científics)

ÀREA D'ARQUEOLOGIA - UNIVERSITAT DE BARCELONA
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA

Maria Carme Belarte, Dominique Garcia, Joan Sanmartí (editors científics)
Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Ibèria

Primera edició: gener 2016

Tiratge: 500 exemplars

Direcció

Josep Maria Gurt Esparraguera
Joan Sanmartí Grego

Consell de Redacció

Jaume Buxeda Garrigós
Miquel Àngel Cau Ontiveros
Jaume Noguera Guillén
Gisela Ripoll López
Francesc Tuset Bertran

Secretaria de Redacció

David Asensio Vilaró
Eduard Ble Gimeno
Irene Cruz Folch
Francisco José Cantero Rodríguez
Rafel Jornet Niella
Marisol Madrid Fernández
David Montanero Vico
Pau Valdés Matías
Sílvia Valenzuela-Lamas

Maqueta i coberta

Natàlia Arranz

Compaginació

imaginatic

Impressió

Gràfiques Raventós Suau

Edita

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història
Montalegre 6 - 08001 Barcelona
Tel. 934 037 540
dep-phaarq@ub.edu - www.ub.edu/prehist/main.htm

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Plaça Rovellat s/n - 43003 Tarragona
Tel. 977 249 133
info@icac.cat - www.icac.cat

Amb la col·laboració de

Organisme Autònom Municipal Fundació Castell de Calafell
Plaça Catalunya, 1
43820 Calafell

Amb el suport de l'AGAUR (2012ARCS1 0019) i de l'IUF Aix-Marseille Université

D. L. T-27-2016
ISBN: 978-84-936769-4-0

Índex

Aurora Martín, Enriqueta Pons, vides paral·leles en l'arqueologia de Catalunya. Narcís Soler Masferrer.....	7
Introducció. Joan Sanmartí, Dominique Garcia, Maria Carme Belarte	11
Cuerpos sin rostro. Ostentación, violencia y representación social entre los iberos (siglos V-IV a.C.). Carmen Aranegui Gascó	23
Contrôle des réseaux et centres de pouvoir à l'âge du Fer : l'exemple de l'aristocratie biturige. Olivier Buchsenschutz	39
L'évolution en dents de scie des formes d'expression du pouvoir durant l'âge du Fer en Europe tempérée. Patrice Brun	49
Le pouvoir des chefs en Gaule méridionale protohistorique : entre onomastique, textes antiques et conquête romaine. Michel Bats.....	61
Héros, caciques et paysans armés en Languedoc et en Provence du VIIIe au IIe siècles avant J.-C. Bernard Dedet, Georges Marchand	67
Aristocrates et ploutocrates en Celtique méditerranéenne. Dominique Garcia	87
"Tierra, fuego y agua": poder y sociedad entre el Ródano y los Pirineos durante la primera Edad del Hierro. Eric Gailledrat	97
Les estructures socials en els estats ibèrics de la costa de Catalunya. Joan Sanmartí, Rosa Plana, Aurora Martín	119
Necròpolis, tombes i difunts. Anàlisi de les estratègies funeràries a la costa central catalana entre el bronze final i l'ibèric ple. Raúl Balsera Morano, Francisco Javier López-Cachero, Carme Rovira Hortalà	137
Manifestacions materials de prestigi i distinció social en les diferents ocupacions del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Catalunya) (segles V-III aC). David Asensio, Enriqueta Pons	151
L'evidència arqueològica en la definició de la societat estatal arcaica ilergeta. Emili Junyent.....	165
La Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, el Segrià). Una "protociutat" de la primera edat del ferro en la confluència dels rius Cinca-Segre. Maria Pilar Vázquez Falip, Josep Medina Morales, Joan-Ramon González Pérez	193
La societat ibèrica al Pallars Jussà (Lleida, Catalunya): l'aportació del sitjar del Serrat dels Espinyers d'Isona. Cristina Belmonte, Ignasi Garcés, Sílvia Albizuri, Jordi Nadal, Marta Cama, Sabina Batlle, Marina Fernández, Karen Fortuny, Alba Sobrino, Marc Peiró, Immaculada Richaud i Elisabet Román	203
Estats sense ciutats? El curs inferior de l'Ebre, el Maestrat i la plana de Castelló a l'edat del ferro. Maria Carme Belarte, Jaume Noguera.....	211
La configuració política del curs inferior de l'Ebre durant el primer mil·lenni a.n.e. David Bea Castaño	227
Ceràmiques importades, béns de prestigi, pràctiques socials i sistemes productius entre les comunitats ibèriques del nord-est peninsular. David Asensio i Vilaró	237
Estructura social y poder en las comunidades ibéricas de la franja central mediterránea. Helena Bonet Rosado, Ignasi Grau Mira, Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez	251
Aristócratas iberos del sur: príncipes de trigo y vino. Arturo Ruiz, Manuel Molinos, Carmen Rísquez	273
Jerarquía y heterarquía en las cuencas extremeñas del Guadiana y Tago durante el Período Orientalizante. Alonso Rodríguez Díaz, Ignacio Pavón Soldevila, David M. Duque Espino.....	295
El campesinado, un modelo antropológico para el estudio de la sociedad celtibérica. Francisco Burillo Mozota	315

Estats sense ciutats? El curs inferior de l'Ebre, el Maestrat i la plana de Castelló a l'edat del ferro

Maria Carme Belarte*
Jaume Noguera**

Resum

Aquest treball analitza l'estructura social del territori considerat com la Il·lervània durant l'edat del ferro, a través de la documentació proporcionada pels assentaments i les necròpolis. Durant la primera edat del ferro, en un panorama d'aparent igualtat social, sorgeixen els primers indicis de diferenciació en l'hàbitat i en les necròpolis. El període ibèric antic correspon a una etapa de canvi, en la qual els assentaments són ara per ara poc coneguts, mentre que les necròpolis indiquen la importància de les armes com a elements de prestigi. Durant el període ibèric ple el poblament s'estructura en petits nuclis amb urbanisme senzill, però dotats de potents fortificacions, que semblen coexistir amb algunes de les necròpolis de la fase anterior, que perduren. Destaca l'absència d'assentaments de categoria urbana, així com de jerarquització del territori o diferències notables a l'interior dels assentaments. Al final de l'ibèric ple sorgeix el fenomen urbà en aquest territori, amb ciutats com el Castellet de Banyoles o *Hibera* (cap de les dues anteriors al s. III aC), que coexisteixen amb l'estructura poblacional de petits nuclis fortificats i que molt possiblement es relacionen amb la presència púnica i/o romana. Al llarg dels segles II-I aC s'aniran abandonant els assentaments ibèrics fortificats ubicats sobre turons i es documenta una ocupació de la plana, amb diferents categories d'assentaments, incloent possibles nuclis urbans com Torre la Sal.

Paraules clau: Edat del ferro, cultura ibèrica, Il·lervània, estructura social, patró d'assentament, urbanisme, necròpolis, heterarquia, jerarquia

Abstract

This paper aims at analysing the social structure of the territory known as the Il·lervania during the Iron Age, through the data provided by both settlements and necropolises. During the Early Iron Age, the first signs of differentiation can be distinguished in the settlements as well as in the necropolises, within a general situation of apparent social equality. The Early Iberian is a period defined by changes; the data about the settlements are scarce, whilst the necropolises show the importance of weapons as prestige items. During the Middle Iberian period, settlements are of small size and simple urban planning, but possess powerful fortifications. Some of them seem to coexist with the necropolises of the previous phase, which are still used. There is no evidence of settlements of urban category, hierarchical organisation of the territory or significant differences inside the settlements. At the end of the Late Iberian period, cities appear in this region, with towns such as Castellet de Banyoles or *Hibera* (neither prior to the 3rd cent. BC), coexisting with the settlement pattern of small fortified sites, and likely related to the Punic and / or Roman presence. During the 2nd – 1st centuries BC, these small fortified settlements are abandoned, and the plain areas are occupied by settlements of different categories, including possible urban sites such as Torre la Sal.

Keywords: Iron Age, Iberian culture, Il·lervania, social structure, settlement pattern, urbanism, necropolis, heterarchy, hierarchy

* Professora d'investigació ICREA - Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC).

** Universitat de Barcelona

1. Introducció

L'àrea objecte d'aquesta ponència correspon al territori atribuït tradicionalment als ilercavons, i correspon a la zona del baix Ebre i nord del País Valencià (fig. 1 i 2), si bé els límits del territori habitat per aquesta ètnia no es poden definir amb precisió. La recerca realitzada fins al moment ha evidenciat per aquesta zona unes característiques homògenes i que alhora la diferenciï dels territoris ibèrics adjacents. Ara bé, com veurem, la Il·l·lcàtonia septentrional (conca inferior de l'Ebre) presenta uns trets específics que permeten individualitzar-la respecte a la Il·l·lcàtonia meridional (costa entre el Millars i l'Ebre). Sens dubte, la diferent topografia d'ambdues zones, i el fet que la segona coincideix un gran eix viari i s'estén al llarg de la costa expliquen les peculiaritats d'una i altra.

Tot i que aquest treball està centrat en l'anàlisi de les estructures socials en època ibèrica en el territori esmentat, considerem necessari remuntar-nos a l'etapa immediatament anterior, la primera edat del ferro. El sistema de poblament a inicis d'aquest període presenta uns trets que aniran evolucionant en els segles posteriors, fins a donar lloc als assentaments característics del món ibèric. Aquests canvis, com ha estat proposat en treballs anteriors (Sanmartí 2004; Sanmartí *et alii* 2006), van lligats a la transformació dels grups locals en societats complexes, així com a altres canvis que, des del punt de vista econòmic, social i polític, es relacionen amb aquest procés.

2. La primera edat del ferro

Durant els segles IX-VII aC, en aquest territori perdura l'hàbitat en coves propi d'etapes anteriors, que coexisteix amb assentaments a l'aire lliure. A la zona costanera, es coneix un hàbitat en cabanes al Puig de la Nau de Benicarló i a Sant Joaquim de la Menarella a Forcall (Oliver, Gusi 1995; Oliver 2012). A l'àrea de la Foia de Móra s'han documentat alguns llocs d'hàbitat formats per cabanes, ja siguin aïllades o bé agrupades, i que semblen haver estat ocupats per poc temps. Els habitatges són de dimensions reduïdes i capacitat d'emmagatzematge escassa, sense indicis de diferenciació social. Alguns exemples són Barranc de Sant Antoni, la fase 1 de Barranc de Gàfols, o Les Deveses, tots ells a Ginestar. Aquests assentaments semblen correspondre a famílies aïllades o petites agrupacions d'aquestes (Sanmartí *et alii* 2006, 148). Possiblement els nombrosos petits jaciments identificats en prospecció, situats sobre les terrasses fluvials a tocar del riu Ebre i les barrancades que hi conflueixen, i que han proporcionat fragments de ceràmica a mà i d'àmfora fenícia, s'han de relacionar amb assentaments d'aquest tipus (Noguera 2007, 93-126).

Els primers indicis d'assentaments amb una primera planificació urbanística en aquesta zona procedeixen del jaciment de l'Avenc del Primo (Bellmunt del Priorat), datat del segle X-IX aC, on s'han documentat un seguit d'habitacions compartint parets mitgeres i adossades a un potent mur de tanca (Armada *et alii* 2013). A banda d'aquest cas primerenc, és a partir de la segona meitat del segle VII aC quan es documen-

ten aquest tipus d'assentaments, que indiquen un major grau de sedentarització de la població. Es tracta d'establiments amb superfícies entre 300 i 400 m², formats per agrupacions d'entre 10 i 20 habitacions de dimensions modestes i similars entre elles, com el Barranc de Gàfols (Ginestar), Sebes (Flix), Puig Roig (Masroig) o la Ferradura (Ulldecona). Al costat d'aquests, destaca l'assentament de la Moleta del Remei (Alcanar), amb una superfície molt superior (uns 3.000 m²) i una seixantena de cases (Garcia Rubert 2004). Aquest model d'hàbitat indica que estem davant d'agrupacions de famílies que cooperen en la construcció dels assentaments, que ara requereixen una major planificació. Tot i que l'organització interna segueix suggerint una societat eminentment igualitària, hi comencen a aparèixer alguns signes de distinció social, que es reflecteixen en la presència de materials destacats o acabats més acurats en algunes habitacles (és el cas de les habitacions I i II de Barranc de Gàfols) (Sanmartí *et alii* 2000).

Coexistent en part amb aquests assentaments, durant la segona meitat del s. VII aC es documenten per primera vegada edificis amb unes característiques que han donat peu a la utilització de conceptes com "arquitectura diferencial" o "arquitectura de prestigi" per designar-los (Bea *et alii* 2012b). Dins aquest grup de construccions en destaquen algunes amb estructura complexa, fortificades o no, que integren diverses estances (entre les quals cal esmentar espais de magatzem de gran capacitat). Aquests edificis s'associen al sorgiment d'èlits locals, a partir de l'acumulació de béns de prestigi, sobretot procedents del comerç fenici. Alguns tindrien funció residencial, mentre d'altres semblen vinculats a la celebració de rituals, sense indicis evidents d'haver servit com a lloc d'habitació. Entre els primers cal esmentar Aldovesta a Benifallet (Mascort, Sanmartí, Santacana 1991), Sant Jaume a Alcanar (Garcia, Moreno 2008), Puig de la Misericòrdia a Vinaròs (Oliver 1994) o El Berenguer a Portell de Morella (Barrachina *et alii* 2011); el segon grup vindria representat pel Turó del Calvari a Vilalba dels Arcs (Bea, Diloli i Vilaseca 2002).

Dins aquesta categoria d'edificis de prestigi també cal esmentar les anomenades "cases-torre", que s'han interpretat darrerament com a residències aristocràtiques, i que apareixen a l'àrea interior del territori ilercavó al final d'aquest període. Sota aquesta denominació es distingeixen torres de planta circular o biabsidial (com Tossal Montañés, a Valldeltormo) i torres o cases fortificades de planta no regular (El Palao d'Alcanyís, Coll del Moro de Gandesa, La Gesera a Casseres o L'Assut de Tivenys) (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 239-244).

Pel que fa al món funerari (fig. 3), entre els s. VIII-VI aC es documenten en aquesta zona necròpolis d'incineració de tipus tumular, com la de Sant Joaquim de la Menarella a Forcall (Barrachina *et alii* 2010), la de Sebes a Flix (Belarte *et alii* 2012 i 2013; Belarte, Noguera, Olmos 2012b), la de Santa Madrona a Riba-roja (Belarte, Noguera 2007; Belarte, Noguera, Olmos 2012b) o la del Coll del Moro a Gandesa (Rafel 1991; Rafel, Hernández 1992). En els darrers tres exemples, s'hi documenta una combinació d'estructures tumulars i enterraments en fossa. L'aparició de les necròpolis implica una fixació al territori i confirma el caràcter sedentari d'aquestes societats. Algunes d'aquestes necròpolis són de

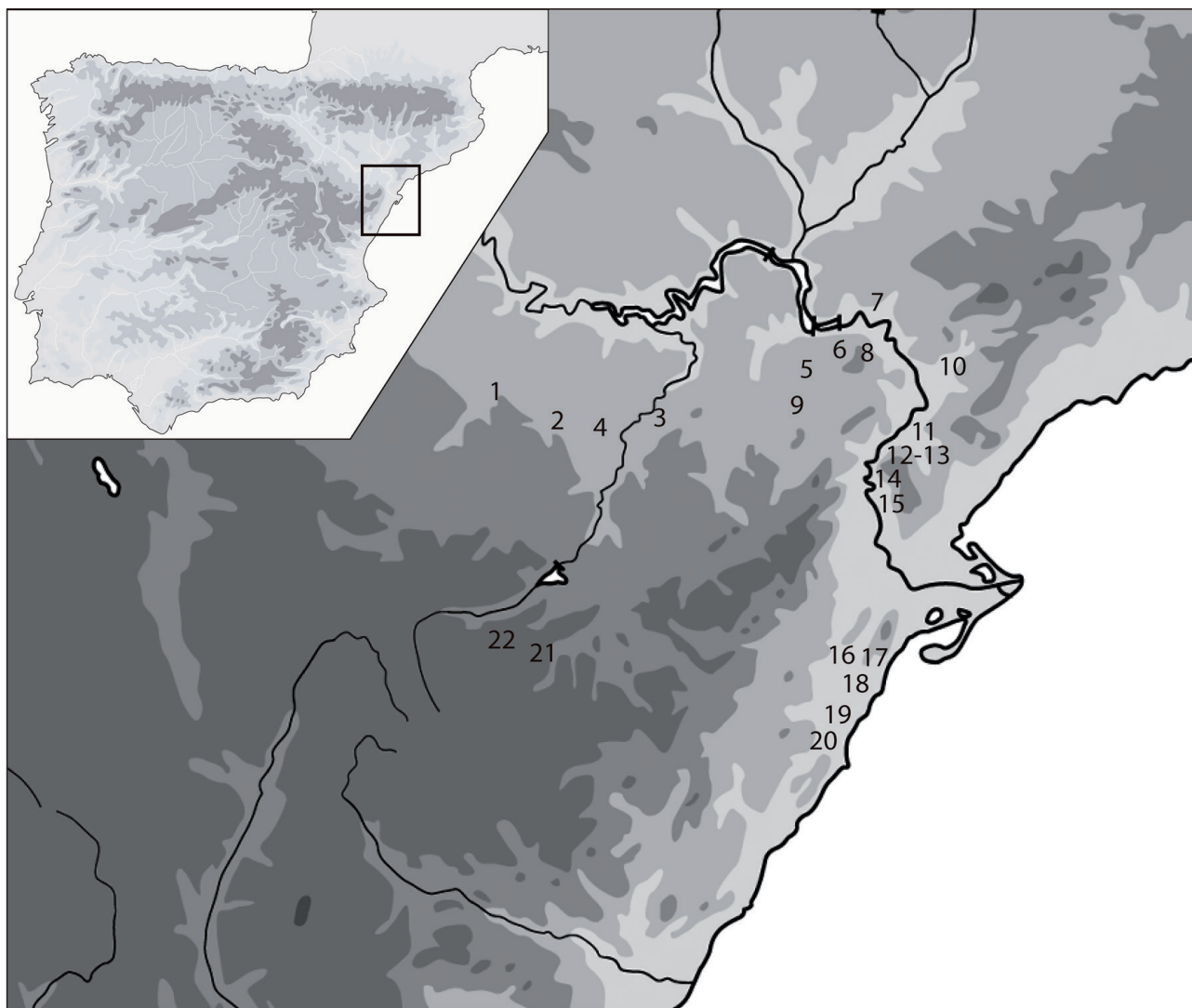

Figura 1. Jaciments de la primera edat del ferro mencionats en el text: 1. El Palao (Alcanyís); 2. Tossal Montañés (Valdeltormo); 3. La Gessera (Casseres); 4. Les Ferreres (Calaceit); 5. Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs); 6. Santa Madrona (Riba-roja); 7. Sebes (Flix); 8. Barranc de Mosselló (Flix); 9. Coll del Moro (Gandesa); 10. Puig Roig (Masroig); 11. Barranc de Gàfols (Ginestar); 12. Les Deveses (Ginestar); 13. Barranc de Sant Antoni (Ginestar); 14. Aldovesta (Benifallet); 15. L'Assut (Tivenys); 16. La Ferradura (Ulldecona); 17. Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar); 18. La Moleta del Remei (Alcanar); 19. Puig de la Misericòrdia (Vinaròs); 20. Puig de la Nau (Benicarló); 21. El Berenguer (Portell de Morella); 22. Sant Joaquim de la Menarella (Forcall).

dimensions reduïdes (a Santa Madrona s'han documentat tan sols 21 estructures, de les quals només 9 contien restes òssies, mentre Sebes conté un total de 42 estructures i 21 individus enterrats) (Belarte, Noguera, Olmos 2012b). De la mateixa manera, les dimensions entre els túmuls varien de forma significativa entre les diferents necròpolis, tal i com s'aprecia a la figura 3.

Pel que fa als indicadors socials procedents de les necròpolis, cal dir que no es documenten signes clars de diferenciació en aquest període, ja que els aixovars funeraris són majoritàriament pobres. No obstant, ocasionalment hi ha tombes que destaquen per les seves dimensions o disposició, com és en el cas de Sant Joaquim, on també s'han documentat aixovars funeraris relacionables amb el banquet. D'altra banda, en el cas anterior, i també al Coll del Moro, Sebes i Santa Madrona, l'espai funerari

sembla estructurat en àrees separades físicament (fig. 3), tal vegada corresponents a agrupacions familiars diferenciades, suggerint que els llinatges podrien estar iniciant un procés de segmentació (Rafel *et alii* 2012).

Probablement cal situar encara a finals d'aquest període l'inici de la presència d'armament en l'aixovar funerari, tal i com mostra el conjunt de Les Ferreres a Calaceit, una troballa casual d'una panòpia de guerrer (cuirassa, restes de dues espases de ferro i tal vegada d'unes cnèmides), un suport zoomorf de bronze, un *simpulum* i una pàtera de tipologia etrusca. L'estudi complet d'aquests materials realitzat recentment per R. Graells (2010, 152) suggereix una cronologia dins el s. VI aC. Cal destacar que en aquest moment en el NE peninsular s'han documentat altres enteraments aïllats, que es caracteritzen per tombes individuals

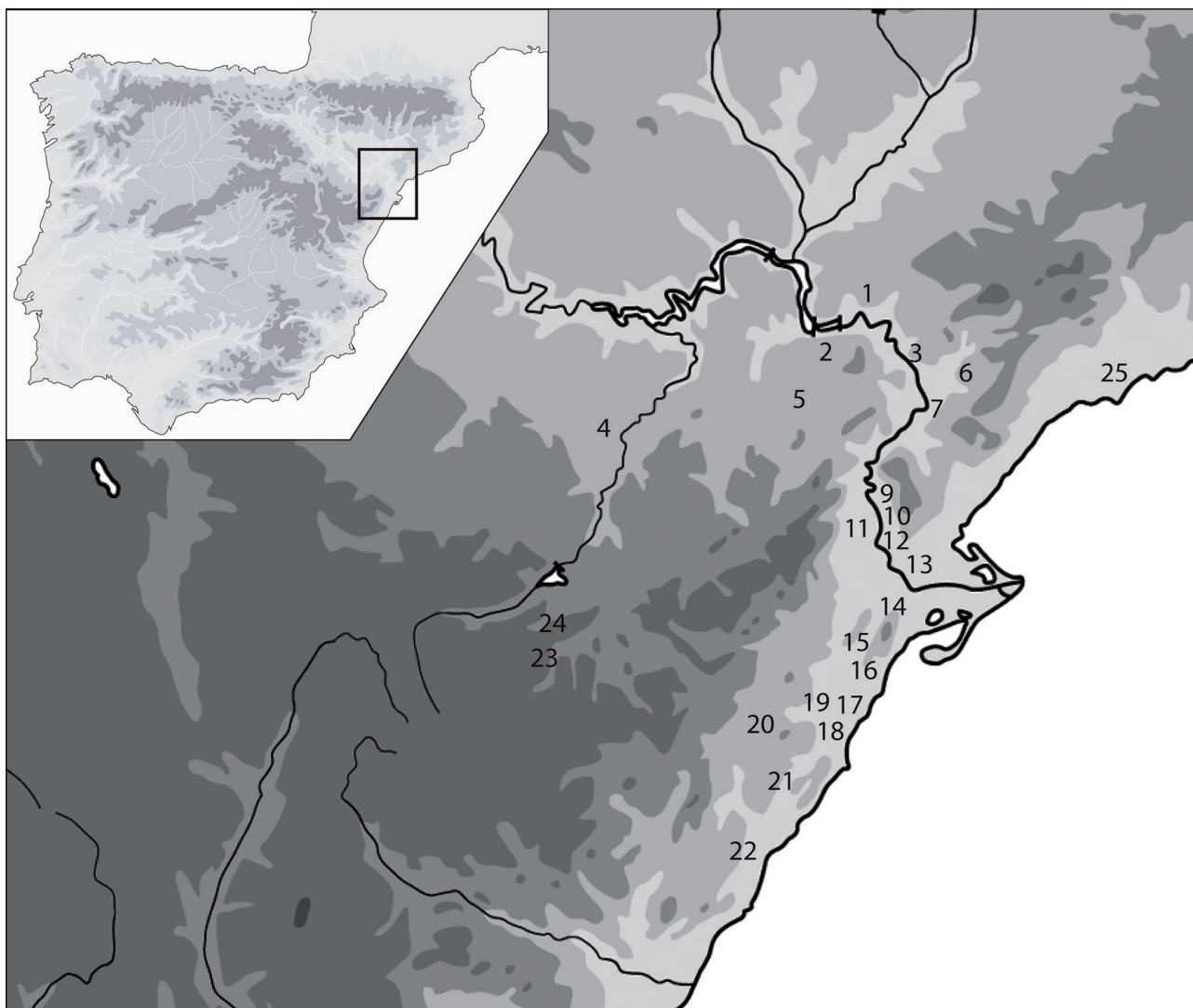

Figura 2. Jaciments ibèrics mencionats en el text: 1. Sebes (Flix); 2. Santa Madrona (Riba-roja d'Ebre); 3. Sant Miquel (Vinebre); 4. Sant Antoni (Calaceit); 5. Coll del Moro (Gandesa); 6. Serra de l'Espasa (Capçanes); 7. Castellet de Banyoles (Tivissa); 8. Castellet de la Roca Roja (Benifallet); 9. L'Assut (Tivenys); 10. Les Planetes (Tortosa); 11. Les Valletes (Tortosa); 12. Hibera (Tortosa?); 13. Mas de Mussols (l'Aldea); 14. Mianes (Santa Bàrbara); 15. Esquarтерades (Ulldecona); 16. Moleta del Remei (Alcanar); 17. Puig de la Misericòrdia (Benicarló); 18. Puig de la Nau (Benicarló); 19. El Bovalar (Benicarló); 20. El Mas Nou de Bernabé (Tirig - La Salzadella); 21. La Solivella (Alcalà de Xivert); 22. Torre la Sal (Ribera de Cabanes); 23. Lloma Comuna (Castellfort); 24. Lesera (Forcall); 25. Kese (Tarragona).

de guerrer amb un aixovar metàl·lic nombrós i complex, on destaca l'aparició d'armament defensiu i ofensiu, mentre que posteriorment les necròpolis es caracteritzaran per la concentració de tombes amb armament, però gairebé exclusivament de caràcter ofensiu. Encara no ha estat possible establir una relació directa entre les anomenades "cases-torre" i aquestes tombes, però la coincidència cronològica i el fet que comparteixin característiques vinculades a una funció "militar" i a un context "d'aïllament geogràfic" no deixa de ser suggerent.

3. El període ibèric antic

Aquesta etapa correspon a un període de canvi, que ha estat definit com una època de crisi pel fet que, durant el s.

VI aC, s'abandonen o es destrueixen (en ocasions després d'incendis generalitzats), molts dels nuclis ocupats durant la primera edat del ferro, que ja no es tornaran a habitar. Entre aquests podem esmentar Barranc de Gàfols, l'assentament del primer ferro de Sebes o Sant Jaume-Mas d'en Serrà. També en aquest moment s'abandonen les anomenades cases-torre, suggerint un canvi en el sistema de poder, o si més no en el patró d'ocupació del territori. A més, gran part de les necròpolis tumulars entren en desús. S'ha proposat que l'aristocràcia emergent en el període anterior no arriba a consolidar-se en aquest territori sinó que desapareix al llarg d'una etapa de conflicte entre aquesta elit emergent, resident a les cases torres i altres habitatges destacats, i la resta de la població, que habitava en aldees tipus Barranc de Gàfols (Burillo 2012, 105-106).

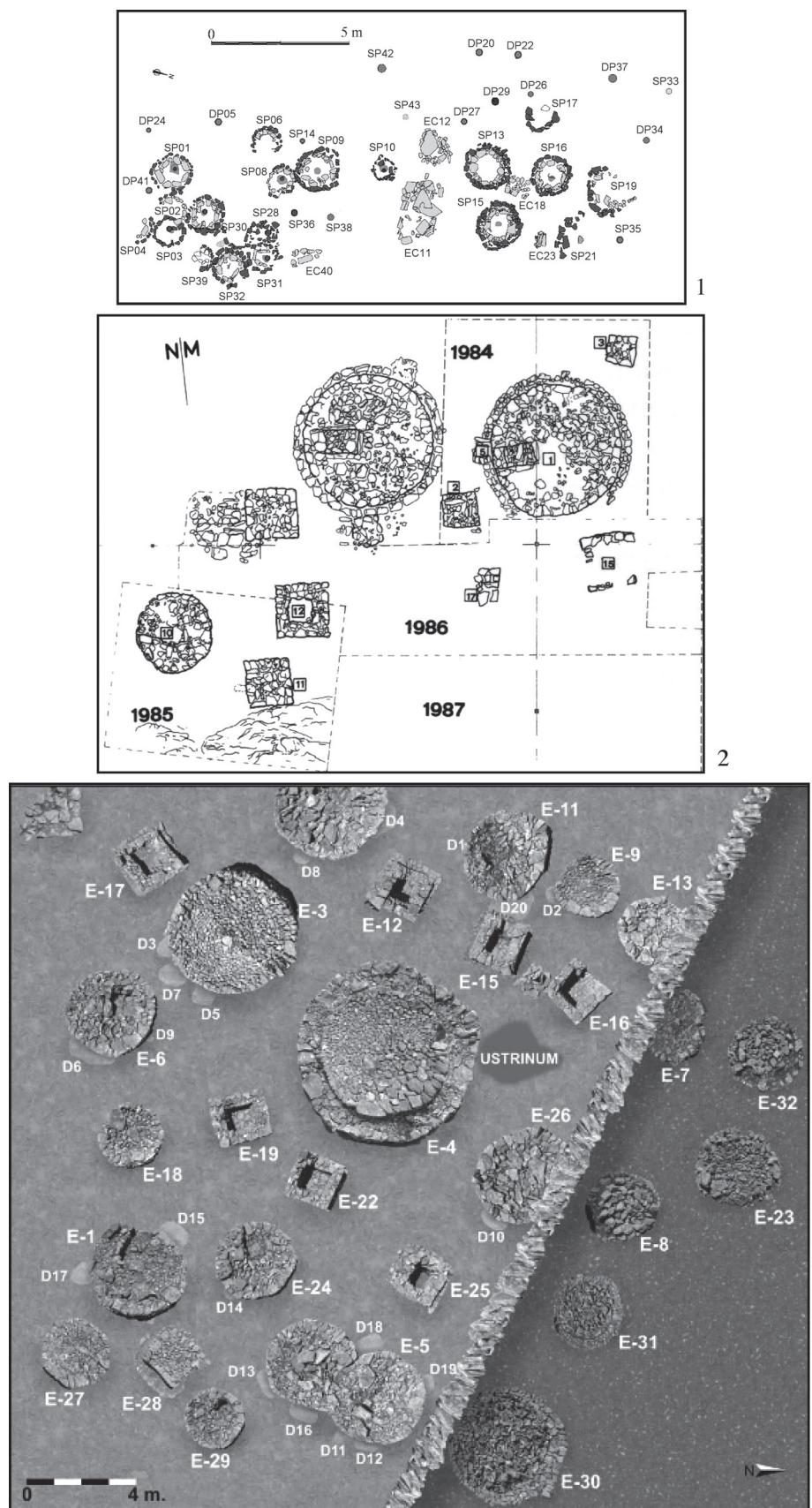

Figura 3. Planta a la mateixa escala de les necròpolis de: 1. Sebes (Flix); 2. Coll del Moro, sector Maries (Gandesa) (Rafel 1993, 9); 3. Sant Joaquim de la Menarella (Forcall) (Barrachina *et alii* 2010, 343).

La documentació sobre els llocs d'hàbitat és, ara per ara, relativament escassa i, fins fa pocs anys, la informació existent sobre els assentaments ibèrics de nova creació rarament en suggeria un inici abans del s. V aC. No obstant això, la recerca recent està identificant una ocupació del territori més important de la que s'havia suposat. En efecte, coneixem alguns llocs d'hàbitat (en particular seguint el curs inferior de l'Ebre) que, a vegades, s'instal·len en indrets prèviament habitats i, en d'altres casos, són noves creacions dins el s. VI aC que tindran continuïtat en fases posteriors. Cal tenir en compte que, sovint, el que millor s'ha pogut documentar són les construccions de l'ibèric ple, mentre que la informació sobre fases anteriors és molt fragmentària. D'altra banda, per aquest període disposem d'un nombre significatiu de necròpolis.

Començant pels assentaments, un dels exemples més recents és el de Sebes, on es documenta un hàbitat de finals del s. VI o inicis del segle V aC (Belarte, Noguera, Olmos 2012) que succeeix a un assentament abandonat durant la primera meitat del s. VI aC (Belarte, Noguera, 2008), però on no es produeix una superposició, sinó que la nova ocupació es trasllada uns metres. El que coneixem fins al moment consisteix en un hàbitat de vessant, format per diverses bateries d'habitacions compartint parets mitgeres, separades per carrers a diferents alçades. No s'hi ha detectat cap indici de muralla o altres elements defensius (que, d'altra banda, també eren absents durant el primer ferro), i tampoc s'evidencien diferències de dimensions o de tipologia constructiva entre les cases. Tanmateix, cal destacar que l'assentament de la primera edat del ferro ocupa una superfície de 800 m², mentre que l'assentament de l'ibèric antic podria superar els 3.000 m², cosa que suggereix un ràpid augment de la població i posa en qüestió la imatge d'una crisi generalitzada.

Més al sud, al Castellot de la Roca Roja de Benifallet existeixen nivells datats del segle VI aC per la presència de còpies jònies de tipus B2, als quals se superposa una ocupació de l'ibèric ple (Belarte, Noguera, Sanmartí 2002). Malauradament, aquesta primera ocupació és poc coneguda i no se n'ha conservat cap construcció; les restes identificades es limiten a estructures negatives i nivells arrasats.

L'assentament de l'Assut de Tivenys, molt proper a l'anterior, també evidencia una continuïtat d'ocupació entre l'ibèric antic i l'ibèric ple. En efecte, durant el s. VI aC té lloc la construcció de la torre, i probablement també es basteix un seguit d'estructures d'habitació, de les quals hi ha indicis a partir de murs de traçat esbiaixat respecte de l'organització urbanística posterior (Diloli, Bea 2005, 17). De forma similar, a l'assentament del Coll del Moro de Gandesa també té lloc la construcció de la torre al s. VI o potser a finals del s. VII (Rafel, Garcia i Rubert, Jornet 2015), i l'ocupació continuarà al llarg de tot el període ibèric.

Al sud de l'Ebre, jaciments com el Puig de la Nau de Benicarló (Oliver, Gusi 1995; Oliver 2006), el Puig de la Misericòrdia (Oliver 1994 i 1995) o la Lloma Comuna de Castellfort (Viciach *et alii* 2012) mostren continuïtat d'ocupació entre el s. VII i el V aC, si bé amb remodelacions arquitectòniques i urbanístiques al llarg d'aquests segles.

En primer lloc, al Puig de la Nau, a l'hàbitat en cabanes ja mencionat, de la primera meitat del s. VII aC, li succeeix un assentament amb construccions de pedra i terra, ja des de la segona meitat del mateix segle. Entre 575/550 i 500 es produeix una remodelació de l'assentament. Pel que fa al Puig de la Misericòrdia, s'hi documenten construccions amb materials duradors des de la segona meitat del s. VII aC; i des de 575/500 aC i fins al seu abandonament a inicis del s. V aC el jaciment, defensat per una potent fortificació, farà la funció de punt de vigilància. Finalment, l'assentament de la Lloma Comuna de Castellfort, reforçat amb una fortificació des de la primera edat del ferro, serà objecte d'una reforma urbanística i del sistema defensiu durant l'ibèric antic i continuarà sent ocupat al llarg de tot el període ibèric.

Aquests llocs d'hàbitat es coneixen encara de manera parcial, i proporcionen escassa informació sobre l'estructura social. En el cas de Sebes, l'únic assentament que s'està excavant en extensió per la fase del s. VI aC, no s'hi ha obtingut fins al moment indicis significatius de diferenciació social, ni a partir de l'arquitectura ni dels materials mobles recuperats. Aquests trets són compartits per la resta d'assentaments mencionats.

Pel que fa a les necròpolis, la major part de les conegudes per al període anterior entren en desús, com ja s'ha dit, si bé la del Coll del Moro de Gandesa i, tal vegada, la de Sebes, són utilitzades encara durant el segle VI aC. Paral·lelament, es documenten nous llocs d'enterrament, dels quals coneixem un bon nombre d'exemples a la desembocadura de l'Ebre i a l'àrea del Maestrat. Els enterraments consisteixen en urnes dipositades dins fosses, sense túmuls o altres estructures construïdes destacades, si bé no cal excloure l'existència d'estructures tumulars o altres senyalitzacions externes que hagin estat destruïdes pels treballs agrícoles¹, i acompanyades d'elements d'aixovar. Entre aquestes necròpolis cal esmentar Mas de Mussols, a La Palma, Tortosa (Maluquer de Motes 1984), Mianes, a Santa Bàrbara (Maluquer de Motes 1987), l'Oriola, a Amposta (Esteve Gálvez 1974), la Solivella, a Alcalà de Xivert (Fletcher 1965), El Bovalar, a Benicarló (Esteve Gálvez 1966) o el Mas Nou de Bernabé a Tirig - La Salzadella (Oliver 2005).

Malauradament, la majoria d'aquestes necròpolis van ser identificades en ocasió de remocions de terres en finques agrícoles (fonamentalment entre els anys 40 i 70 del segle XX), que van provocar la destrucció de nombroses tombes, i fins i tot la l'arrasament pràcticament total de la necròpolis en el cas de l'Oriola. Tot i que, en alguns casos, bona part de les urnes i aixovars va ser recuperada, i fins i tot va ser possible realitzar-hi excavacions arqueològiques, sovint el registre de l'època no va ser prou acurat, i no sempre existeixen estudis paleoantropològics, la qual cosa dificulta l'estudi d'aquests jaciments en clau social. Així mateix, desconexim els assentaments corresponents a aquests cementiris.

¹ El prof. Maluquer de Motes va observar l'existència de pedres abundants al límit de la terrassa s'ubicava la necròpolis de Mas de Mussols, tal vegada procedents de túmuls o empedrats destruïts (Maluquer de Motes 1984, 40).

Tot i els problemes esmentats, es pot dir que les necròpolis de l'ibèric antic semblen haver estat, per norma general, de dimensions superiors que les del període anterior. A títol d'exemple, de la necròpolis de Mianes s'han publicat 119 tombes –62 de les quals excavades pel prof. Maluquer de Motes (1987), a les quals cal afegir 53 altres estructures a càrrec d'Esteve Gàlvez (1999) i 4 recuperades en una intervenció d'urgència als anys 80 (Genera, Barril, Peiret 2008)– i Mas de Mussols en lliurà un mínim de 90, 53 de les quals van ser estudiades per Maluquer de Motes (1984), i altres 17 per Esteve Gàlvez (1999), mentre les 20 restants havien estat descobertes per clandestins (Sanmartí 1991, 81).

L'aixovar funerari d'aquestes tombes inclou ara abundants objectes metàl·lics, de ferro i de bronze (braçalets, torques, petits tubs, penjolls, anelles, fibules de tipus diversos, sivelles de cinturó, ganivets, puntes de llança, regatons i espases), que a vegades van acompanyats de petits recipients ceràmics, fusaiols i, més rarament, escarabeus (Mayoral 1992, 102). Entre aquests objectes, cal destacar l'aparició freqüent de l'armament, sobretot de caràcter ofensiu. De fet, en aquests moments, només apareixen armes defensives de manera excepcional –per exemple a Mianes. Això suggereix que, a diferència de l'etapa anterior, en la societat del moment l'armament era un element de prestigi i que, alhora, estava estès entre un sector relativament més ampli de l'elit social.

Pel que fa a la distribució dels elements d'aixovar entre les tombes, segons l'estudi de F. Mayoral a les necròpolis de Mas de Mussols, Mianes, La Solivella i L'Oriola, els objectes metàl·lics es poden separar en dos grups recíprocament excloents, un dels quals està format per les armes i sivelles i l'altre pels objectes d'ornament personal (braçalets, torques i penjolls), de manera que les tombes que contenen armes gairebé mai posseeixen objectes d'ornament i vice-versa². Mayoral en va deduir que les tombes amb armes pertanyien a individus masculins, mentre que les que contenien objectes d'ornament devien ser tombes femenines (Mayoral 1992, 103). Tot i que els estudis paleoantropològics realitzats no han permès confirmar aquesta hipòtesi, la repartició dels elements d'aixovar és força significativa, i d'altra banda podria indicar que la pràctica totalitat de tombes masculines contenia armes.

Per una altra part, tal i com han observat F. Mayoral i J. Sanmartí, la distribució de les tombes en aquestes necròpolis suggereix que l'estructura social estava basada en grups familiars amplis, ja que les tombes amb armes estan situades en posició central en relació a les tombes considerades com a femenines (Sanmartí 1991, 99-100; Mayoral 1992, 107).

4. El període ibèric ple

Durant el període ibèric ple es produeix un augment considerable dels assentaments coneguts, alhora que

² De 102 tombes estudiades per Mayoral, 46 contenen exclusivament objectes d'ornamentació (i no posseeixen armes), 42 posseeixen armes i sivelles i no contenen objectes d'ornament, mentre només 7 contenen alhora elements dels dos grups i altres 7 no contenen cap d'aquests elements.

s'observa un canvi en el sistema de poblament. En efecte, assistim a l'aparició d'un model d'ocupació del territori basat en petits nuclis fortificats (de superfícies compreses entre 1.000 i 4.000 m²), distribuïts seguint el curs de l'Ebre a distàncies prou regulars (2-3 km), i també a la línia de costa, situats sobre elevacions amb un cert control visual, amb un clar component estratègic. Són de dimensions similars i tenen una estructura urbanística simple, amb carrers estrets, construccions de dimensions reduïdes i, almenys aparentment, absència de cases complexes. L'esforç invertit en el sistema defensiu és sempre molt elevat (Noguera 2002). La majoria d'aquests assentaments són construïts al s. V aC (si bé alguns havien tingut una ocupació anterior), o bé són remodelats en aquest moment (fig. 4).

El Castellot de la Roca Roja (fig. 4, 2), jaciment excavat pels signants d'aquest article (Belarte, Noguera, Sanmartí 2002) il·lustra bé aquest model. Consisteix en un petit nucli de 900 m², amb una potent fortificació, composta per una torre de planta quadrada, a la qual s'adossa una muralla formada per dos llenços adossats. El conjunt es construeix entre finals del s. V i inicis del s. IV aC (si bé, com s'ha dit, hi ha restes d'una ocupació del s. VI aC). L'estructura urbanística, molt senzilla, s'organitza en dos barris disposats entorn d'un carrer central. El barri oest sembla destinat a habitació mentre el barri sud-est tindria funció econòmica. Les reduïdes dimensions de la zona d'hàbitat contrasten amb l'esforç invertit en el sistema defensiu. Les cases són de dimensions modestes i molt similars entre elles, amb l'única excepció de l'edifici 6 del barri oest, amb una superfície entorn de 30 m² i que, en la darrera fase d'ocupació (s. III aC) possiblement té un pis superior i un accés exclusiu des del carrer principal. A l'interior de l'assentament no es detecten indicis clars de diferenciació, ni per l'acumulació de productes (les cases tenen escassa capacitat d'emmagatzematge i les ceràmiques d'importació, si bé presents, apareixen sempre en percentatges baixos i sense concentracions destacades en uns àmbits concrets) ni a nivell arquitectural (a excepció del ja esmentat edifici 6). Al segle III aC algunes cases són reformades, però l'estructura urbana inicial es manté al llarg de tota l'ocupació de l'assentament. A. Oliver ha designat aquest tipus d'assentaments com a "ciutadelles", llocs d'hàbitat d'una aristocràcia, el cabdill de la qual viu a la casa més singular, situada en un punt estratègic dins l'assentament; al voltant d'aquesta residència hi viuria personal vinculat al cabdill, ja fos dependent o bé pertanyent a l'elit local (Oliver 2012, 21).

El nucli d'hàbitat de L'Assut, a Tivenys (fig. 4, 2), actualment en curs d'excavació per un equip de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, correspon, aparentment, a un model similar pel que fa al sistema defensiu, l'urbanisme i l'arquitectura domèstica, tot i que té una superfície més gran. A partir de mitjans del segle V aC, s'hi construeix un sistema defensiu complex, que incorpora la torre del segle VI aC, i que està format per diversos elements arquitectònics adossats. S'hi distingeixen almenys dos barris formats per agrupacions de recintes disposats en bateria, amb habitacions de dimensions similars entre elles. Al llarg de l'ocupació de l'assentament (s. V – II aC) es documenten diverses

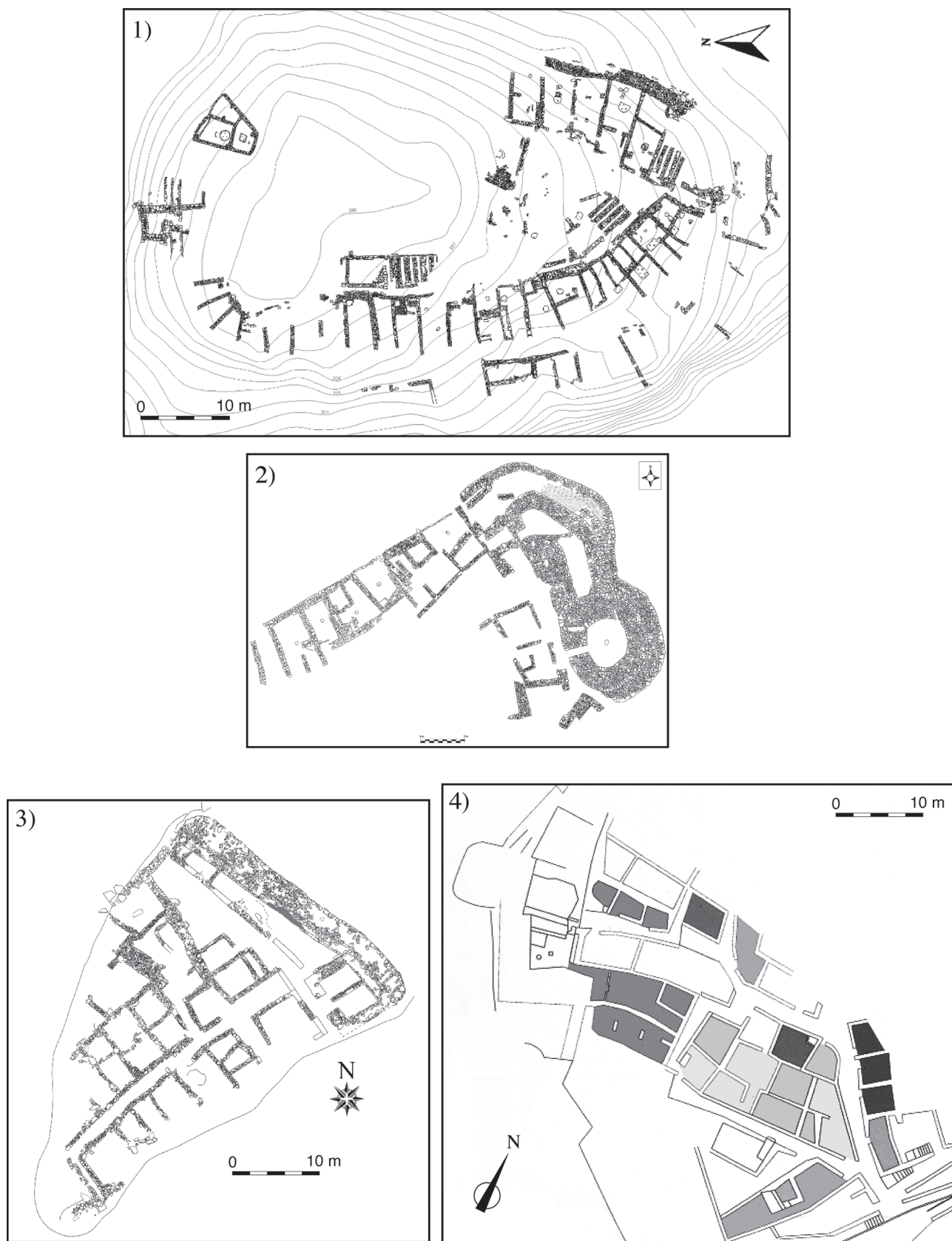

Figura 4. Planta a la mateixa escala dels assentaments ibèrics de: 1. Moleta del Remei (Alcanar) (Garcia Rubert 2004, 156); 2. l'Assut (Tivenys) (Bea *et alii* 2012a, 115); 3. Castellot de la Roca Roja (Benifallet); 4. Puig de la Nau (Benicarló) (Oliver 2006).

remodelacions a les cases, que al segle II aC s'amplien a l'hora que s'augmenta l'àrea habitada mitjançant l'ocupació d'antics carrers (Diloli, Bea 2005).

Altres jaciments documentats al llarg del curs inferior de l'Ebre, com Les Planetes, a Tortosa (Diloli, Bea, Vilaseca 2003) o Les Valletes (Arbeloa 1990) semblen correspondre al mateix model, però l'estat de conservació d'aquests assentaments no permet anar més enllà en la interpretació.

Al llarg del curs inferior de l'Ebre, fins al moment, no hi ha evidències clares de jerarquització del territori (com s'ha dit, tots els assentaments presenten característiques similars). D'altra banda, existeix un important buit de poblament a l'àrea de la Foia de Mora, així com al voltant de l'actual Tortosa, que no sembla provocat per un problema de manca de recerca, ja que el territori ha estat intensament prospectat.

Més al sud, l'assentament del Puig de la Nau de Benicarló (fig. 4, 4) correspondria, entre mitjan segle V aC i els dos primers decennis del s. IV aC, al model ja descrit de ciutadella formada per diversos barris de cases. En aquest cas, l'assentament mostra una major diversitat funcional en els edificis identificats així com habitatges de diferents mides, el més gran dels quals seria la residència d'un cabdill local (Oliver 2012).

Per una altra part, el jaciment de la Lloma Comuna de Castellfort, de recent excavació (Viciach *et alii* 2012) pot correspondre, durant la seva fase de l'ibèric ple, a aquest model d'assentament fortificat, si bé es podria tractar d'un nucli de majors dimensions.

Un jaciment que tal vegada difereix del model proposat és la Moleta del Remei, a Alcanar (fig. 4, 1). De dimensions lleugerament superiors que els exemples esmentats més amunt, està igualment situat en una posició elevada i adequada per al control visual del territori i defensat per una muralla. No obstant, el factor defensiu no sembla haver jugat un paper tan important com en els nuclis anteriorment descrits. Al s. V i IV aC, aquest assentament correspon a un model de poblat de distribució radial, i està format per un conjunt de cases adossades contra un mur de tanca, de dimensions similars entre elles. Al centre de l'assentament se situen tres graners de caràcter comunitari, reflectint el seu caràcter eminentment rural (Gracia, Munilla 1993, 231-237; Gracia, Munilla, Garcia 2000). No s'hi identifiquen elements que permetin parlar d'una diferenciació social clara, ni des del punt de vista de l'arquitectura domèstica ni de la distribució urbanística ni pel que fa als materials recuperats.

De l'estudi dels jaciments coneguts fins al moment actual es dedueix que, entre els segles VI i IV aC, en tot el territori ilercavó no hi ha cap assentament assimilable a una ciutat, ni per les seves dimensions ni tampoc des del punt de vista funcional. A diferència del que succeeix en altres territoris, com la zona costanera de Catalunya³, a l'àrea ilercavona no hi ha indicis de l'existència d'un poder centralitzat que estructurés el territori al llarg de l'ibèric antic ni durant bona part de l'ibèric ple.

Pel que fa a les necròpolis, és possible que algunes de les ja conegudes en el període anterior continuïn en ús durant els segles V i IV aC (Moret 2002, 114). Això sembla versemblant en el cas de Mianes, on, si bé l'absència de materials ceràmics d'importació havia portat a datar aquesta necròpolis dins l'ibèric antic, l'estudi acurat posterior dels materials metàl·lics, com les fíbules (Munilla 1991, 142) o l'armament (Moret 2002, 114) permet prolongar el moment d'ús del jaciment fins al segle IV aC. Així mateix, s'ha proposat una possible perduració durant el s. IV aC a la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa, a partir de l'estudi dels motius decoratius de les ceràmiques (Rafel 1991, 29-34; 1993, 68). Finalment, la necròpolis d'Esquarterades (Ulldecona, el Montsià) encara inèdita, estaria en funcionament també en aquest període, segons indica la presència de fragments de copes Càstulo recuperades durant la primera campanya d'excavacions (2014).

A la zona de l'Ebre, el control del territori a partir dels assentaments fortificats, junt a la presència d'armes a les necròpolis, suggereix que estem davant d'una societat que basava el seu poder en la coerció mitjançant el monopoli de la violència. Cal suposar que els sistemes defensius de què estan dotats els assentaments d'aquest període, a més de controlar el territori, tenien la funció de defensar la població i els béns de les incursions de les poblacions veïnes. Al mateix temps, la situació d'aquests assentaments, així com la ubicació dels seus sistemes defensius, ben visibles, semblen respondre a una voluntat d'ostentació del poder i de dissuasió de cara a un possible atacant. La distribució dels llocs d'habitat podria indicar un desig del control de les comunicacions, tant del riu Ebre com dels afluents o dels camins que hi condueixen. Ara bé, aquest suposat control no es tradueix en una presència destacada de materials d'importació, ni en una acumulació d'excedents destinats a l'intercanvi.

D'altra banda, no s'ha de descartar l'existència d'altres tipus d'assentaments vinculats a activitats econòmiques diverses, que la recerca encara no ha pogut documentar suficientment. De fet, tenim pocs indicis sobre les activitats productives d'aquestes poblacions, però cal suposar que l'agricultura i la ramaderia hi jugaven un paper important, junt amb l'explotació de recursos miners. A diferència d'altres territoris, es desconeix l'existència d'assentaments rurals i, especialment, d'estructures d'emmagatzematge, a banda de les ja esmentades a la Moleta del Remei, i d'un altre possible graner sobrelevat documentat recentment a la Lloma Comuna (Viciach *et alii* 2012, 221). Els únics indicis que posseïm de l'existència de concentracions importants de sitges en aquest territori provenen del jaciment del Pla de les Sitges (Tortosa), les estructures del qual –o almenys una part– podrien haver estat en ús des d'època ibèrica, si bé els treballs realitzats en aquest jaciment fins al moment d'escriure aquest article no permeten afirmar-ho (Vilà 2007). Per una altra part, cal afegir que s'ha documentat una dispersió de sitges a les dues ribes de l'Ebre entre Tortosa i Amposta, però és podria tractar d'estructures d'emmagatzematge datades entre els segles II-I aC, o fins i tot d'època islàmica i medieval (Noguera 2002, 129).

³ Vegeu la contribució de Joan Sanmartí, Rosa Plana i Aurora Martín en aquest mateix volum.

Durant tot el període ibèric ple, el sistema d'emmagatzematge predominant són les tenalles de tipus *Ilduratin*, de fons pla, àmpliament documentades. Que es tractava d'un sistema estès ho demostren els espais de magatzem excavats per Cabré al barri baix de Sant Antoni de Calaceit, construït durant el segle III aC. Aquests magatzems, situats en els soterranis de les cases, es caracteritzen pel fet de contenir depressions excavades a la roca on es devien encaixar les esmentades tenalles (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 157). Cal dir que aquest sistema permet un volum d'emmagatzematge sensiblement inferior al de les sitges, com les documentades en altres territoris dels ibers del nord⁴, cosa que concorda amb la idea d'un comerç minoritari i de menor volum, o basat en productes diferents dels cereals.

Al final de l'ibèric ple es detecta per primera vegada en aquest territori l'aparició de ciutats, com el Castellet de Banyoles o *Hibera*, que coexisteixen amb l'estructura poblacional descrita anteriorment.

En el cas del Castellet de Banyoles, es tracta d'un nucli de grans dimensions, densament ocupat, amb urbanisme complex, diversos tipus de cases, presència d'escriptura, possible encunyació de moneda, activitat artesanal (metal·lúrgia del plom), presència d'espais de culte, etc. No obstant, ni les diferents intervencions desenvolupades al llarg del segle XX ni les excavacions programades que s'hi duen a terme des de 1999 han pogut identificar construccions anteriors al s. III aC. L'existència de grans edificis al costat de cases de dimensions reduïdes, segons els seus excavadors, reflecteix la presència d'una aristocràcia i també de membres de llinatges de rang inferior, probablement amb una relació clientelar amb els habitants de les grans residències (Asensio *et alii* 2012, 191; Sanmartí *et alii* 2012).

Pel que fa a *Hibera*, Titus Livi la cita com la ciutat més important i rica dels ilerconvons a finals del segle III aC (Liv. XXIII, 28). La superposició de construccions al llarg de la història, incloent la pròpia ciutat actual, hi dificulta enormement els treballs. Les intervencions realitzades per la Universitat Rovira i Virgili al turó de la Suda de Tortosa han permès identificar un tram de mur descobert en una longitud de 5,4 m, amb 1,5 m de gruix, bastit amb grans blocs, la construcció del qual dataria, segons els seus excavadors, de finals del segle III aC, i que podria correspondre a la fortificació d'aquesta ciutat ibèrica (Diloli, Ferré, Vilà 2012, 255).

En tot cas, en cap de les dues ciutats hi ha indicis de la seva existència abans de finals del segle III aC. A més, el fet que alguns dels assentaments fortificats mencionats anteriorment continuïn sent ocupats en aquest moment fa pensar que el seu sorgiment no respon a un reagrupament de la població, sinó que han de respondre a altres fenòmens, i que molt possiblement es relacionen amb la presència púnica i/o romana. De fet, la seva sobtada desaparició probablement es vincula al mateix fenomen (Noguera, Asensio, Jornet 2012).

Paradoxalment, per aquest període de finals de l'ibèric ple en què es documenta per primer cop el fenomen urbà en aquest territori, no s'ha identificat cap necròpolis. En efecte,

els cementiris esmentats anteriorment no semblen perdurar més enllà del s. IV aC. Aquesta situació contrasta amb la que presenta l'àrea central i septentrional de la costa catalana, on durant l'ibèric ple es documenten dues necròpolis (Puig de Serra i els tres sectors de necròpolis entorn de Burriac -Can Rodon de l'Hort, Turó dels Dos Pins i Can Ros-) que semblen estar associades justament a dues de les ciutats principals d'aquests territoris (Ullastret i Burriac)⁵.

No obstant, la informació sobre necròpolis en aquesta zona en relació als darrers moments de l'ibèric ple no és totalment absent. A Santa Madrona (Riba-roja d'Ebre) cal esmentar la possible existència d'una necròpolis de finals del s. III aC, totalment arrasada i identificada tan sols per materials de superfície, i que se superposaria a un cementiri anterior, del primer ferro (Belarte, Noguera 2007). Tot i que aquesta necròpolis no conserva cap estructura *in situ* i és agosarat intentar deduir-ne les característiques, els elements que ens han arribat (urnes d'orelletes, ungüentaris, objectes d'ornament personal de bronze,...) es diferencien dels documentats en les necròpolis dels segles anteriors pel fet de no haver lliurat cap resta d'armament.

5. El període ibèric final

Pel que fa al període ibèric final, la informació prové majoritàriament de l'àrea meridional del territori ilerconvó, ja que el curs inferior de l'Ebre presenta encara un buit en la recerca. A principis del s. II aC s'abandona el Castellet de Banyoles (Sanmartí *et al.* 2012). Al llarg del segle II aC també s'abandonen paulatinament els assentaments ibèrics fortificats ubicats sobre turons i es documenta una ocupació de la plana, amb diferents categories d'assentaments, tot i que durant la primera meitat del segle I aC es produeix una reocupació puntual dels assentaments en alçada, fins i tot de nova construcció, que segurament cal relacionar amb un període d'instabilitat (probablement vinculat a les guerres sertorianes i cesarianes), sempre amb control visual del territori i de les comunicacions.

En l'estat actual de la recerca, a la Il·lervània septentrional no es coneix cap jaciment que pugui ser considerat una ciutat. En canvi, sí que s'hi documenta una intensificació d'ocupació de les zones baixes, sovint en nuclis que perduraran sota la forma d'assentaments agrícoles romans fins al baix imperi.

Així mateix, s'hi documenten assentaments de nova planta, relacionats amb l'activitat bèl·lica romana. Entre aquests cal destacar el cas de Sant Miquel de Vinebre, un petit assentament situat en alçada, que controla el pas del riu Ebre, amb una muralla compartimentada, que durant la seva segona fase d'ocupació evidència una metrologia romana, i que serà destruït violentament en època cesariana (Genera *et alii* 2002). Així mateix, cal mencionar el jaciment de Serra de l'Espasa a Capçanes, un nou assentament de reduïdes dimensions sobre un turó que controla la ruta *Tarraco* – curs

⁴ Vegeu el treball de David Asensio en aquest mateix volum.

⁵ Vegeu la contribució, en aquest mateix volum, de Joan Sanmartí, Rosa Plana i Aurora Martín, així com la de Raúl Balsera, Javier López i Carme Rovira.

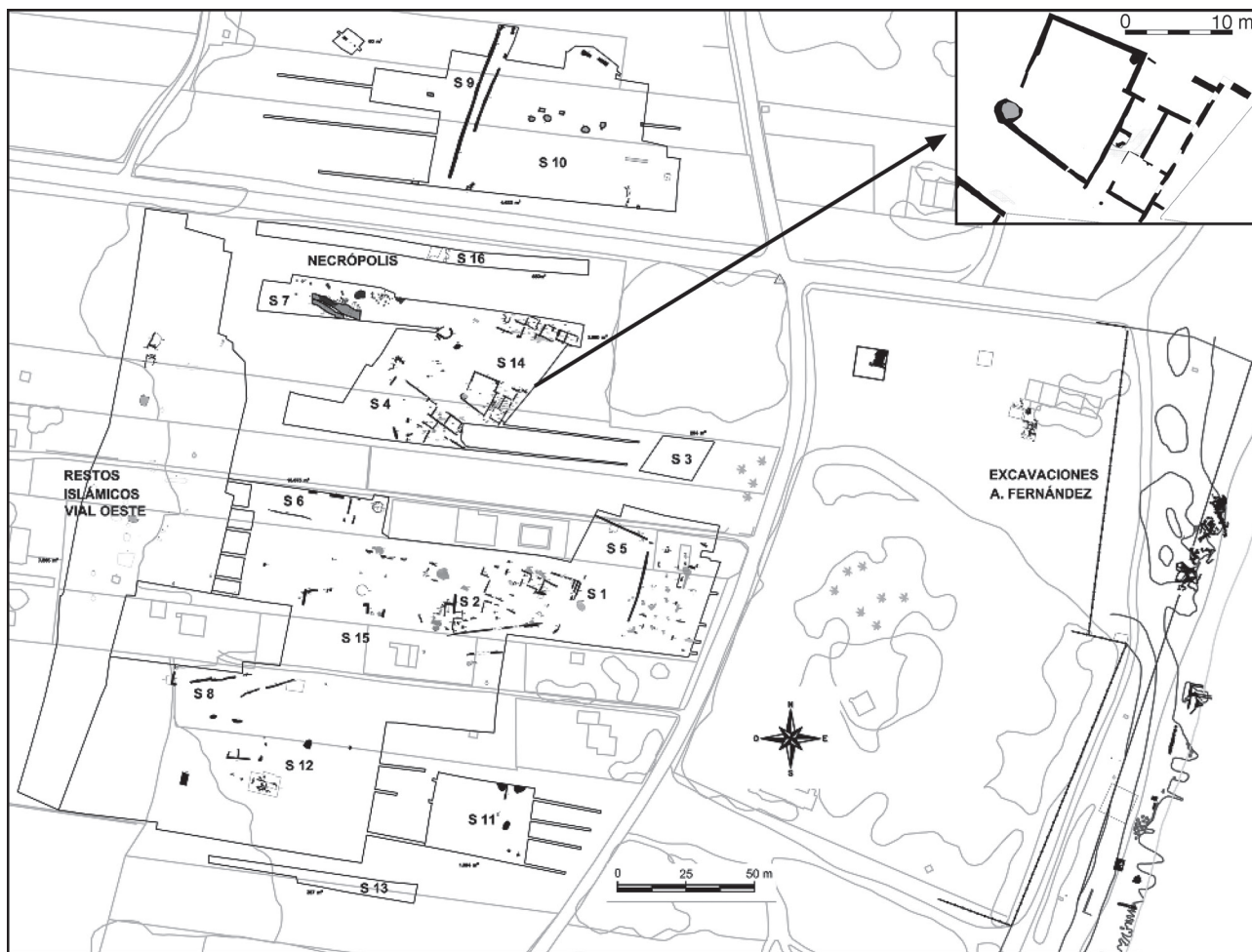

Figura 5. Planta de l'assentament de l'ibèric final de Torre de la Sal (Ribera de Cabanes), amb el detall de l'edifici A, a la mateixa escala que els assentaments de la figura 4 (Flors 2009).

inferior de l'Ebre per la zona del Priorat – Ribera d'Ebre (Cela, Noguera, Ros 2009).

Pel que fa a la Il·lervània meridional, fins fa uns 10 anys (Arasa 2001) s'havia considerat que presentava una situació similar a l'àrea septentrional, és a dir, amb predomini de petits nuclis i absència de ciutats. Treballs recents suggereixen una dinàmica diferent, potser explicable pel seu caràcter costaner i pel fet d'estar sobre el gran eix viari del moment, la *Via Heraklea*. Més concretament, els treballs d'excavació realitzats al jaciment de Torre la Sal (Ribera de Cabanes) (fig. 5) han identificat un assentament i una àrea de necròpolis, del qual s'han excavat els nivells més superficials, datats en els segles II-I aC. Les característiques de l'assentament permeten definir-lo com una ciutat (Flors 2009). En efecte, es tracta d'un nucli amb una extensió probable d'unes 10 ha, amb un urbanisme dens i complex, estructurat entorn de carrers amples, amb edificis de diferents tipus i cases de grandària diversa, suggerint l'existència de desigualtats socials. Cal esmentar que, entre els edificis documentats, destaquen construccions organitzades entorn de patis, similars en planta als documentats al Castellet de Banyoles.

Al mateix temps, té lloc la reocupació de petits assen-

taments, com el Puig de la Misericòrdia de Vinaròs, que a la seva fase del s. II aC torna a estar en funcionament després d'un hiatus de 300 anys, ara sota la forma d'una granja o nucli rural amb estructura urbanística senzilla entorn d'un carrer central (Oliver 1994 i 1995).

Pel que fa al nucli situat a *Hibera – Dertosa*, és possible que continuï ocupat durant aquest moment, fins la creació del municipi romà. Malauradament, les excavacions realitzades al Turó de la Suda no han permès documentar indicis de destrucció, però tampoc altres elements que permetin confirmar o rebutjar aquesta hipòtesi (Diloli, Ferré, Vilà 2012).

En aquesta zona, a les acaballes de l'ibèric final o inicis d'època imperial romana, sorgeixen nuclis urbans, com *Dertosa* o *Lesera*, fenomen que sembla que no es produeix (o no es detecta) a la Il·lervània septentrional. El prof. Miquel Tarradell ja va ser conscient d'aquesta anomalia, la qual probablement és hereva de la situació de l'ibèric final. L'absència de ciutats en el triangle *Ilerda – Dertosa – Tarraco* (aspecte que actualment encara és palès) podria ser explicada pel fet de tractar-se d'un territori marginal, tot i que Tarradell planteja que podrien existir nuclis urbans de petites dimensions, fins i tot de caire dispers, que assumirien

6. Discussió i reflexions finals

d'Ebre)" , Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 173-193.

BARRACHINA IBÁÑEZ, A., CABANES PELLICER, S., VICIACH SAFONT, A., ARQUER GASCH, N., HERNÁNDEZ GARCÍA, F. J., VIZCAÍNO LEÓN, D.:

2011. "En Balaguer 1 (Portell de Morella), gènesi i evolució d'una comunitat rural del ferro antic a la comarca d'Els Ports", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21, (2011), 9-36.

BARRACHINA, A., VIZCAÍNO, D., VICIACH, A., PÉREZ, R., AGUSTÍ, B., ARQUER, N., SANCHÍS, A., HERNÁNDEZ, F. J., TORMO, C.:

2010. "La necrópolis tumular de Sant Joaquim de la Menarella de Forcall, comarca Dels Ports (Castellón)", Burillo, F. (ed.): *Ritos y mitos: VI Simposio sobre Celtiberos (Daroca 2008)*, 341-350. Zaragoza.

BEA, D., BELARTE, M. C., DILOLI, J., NOGUERA, J., SARDÀ, S.:

2012a. "Los asentamientos fortificados del curso inferior del Ebro. Siglos V-III a.C.", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 111-128.

BEA, D., DILOLI, J., GARCIA I RUBERT, D., MORENO, I., MORET, P.:

2012b. "Arquitectura de prestigio y aristocracias indígenas", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 51-70.

BEA CASTAÑO, D., DILOLI FONS, J., VILASECA CANALS, A.:

2002. "El Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Un recinte singular de la primera edat del ferro al curs inferior de l'Ebre", *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, Il·lucavonia*, 3, 75-88.

BELARTE, M. C., MALGOSA, A., NOGUERA, J., OLMOS, P., PIGA, G.:

2013. "Las necrópolis protohistóricas tumulares de Cataluña meridional: el ejemplo de Sebes (Flix, Tarragona)", *Trabajos de Prehistoria*, 70, 2, 295-314.

BELARTE, M. C., NOGUERA, J.:

2007. *La necrópolis protohistòrica de Santa Madrona (Ribarroja d'Ebre, Ribera d'Ebre)*. Hic et Nunc 2, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

2008. "El jaciments protohistòrics de Santa Madrona (Ribarroja) i Sebes (Flix), Ribera d'Ebre", *Tribuna d'Arqueologia* 2007, 127-147.

BELARTE, M. C., NOGUERA, J., OLMOS, P.:

2012a. "Aportaciones al proceso de iberización en el curso inferior del Ebro: el ejemplo de Sebes (Flix, Ribera d'Ebre)", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 95-110.

2012b. "Novedades sobre el mundo funerario en la Ribera d'Ebre", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 17-35.

BELARTE, M. C., NOGUERA, J., OLMOS, P., CERVELLÓ, F.:

2012. "La necrópolis protohistòrica de Sebes (Flix, Ribera d'Ebre)", Rovira Hortalà, M. C., F. J. López Cachero, F. J., Mazière, F. (eds.), *Les Necrópolis d'incineració entre l'Ebre i el Tiber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*. Monografies Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona 14, Barcelona, 95-101.

BELARTE, M. C., NOGUERA, J., SANMARTÍ, J.:

2002. "El poblat del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre). Un patró d'hàbitat ibèric en el curs inferior de l'Ebre", *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació* (Tivissa 2001), *Il·lucavonia* 3, 89-110.

BURILLO, F.:

2012. "El periodo del Ibérico Pleno en el territorio de los iberos del Ebro", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Serie Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 103-110.

CELA, X., NOGUERA, J., ROS, A.:

2009. "Els materials arqueològics del jaciment ibèric de la Serra de l'Espasa (Capçanes, Priorat) dipositats al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus: evidències d'un santuari?", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19, 111-138.

CRUMLEY, C. L.:

1995. "Heterarchy and the Analysis of Complex Societies", Ehrenreich, R. M., Crumley, C. L., Levy J. E. (eds.), *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*, Washington, 1-5.

DILOLI, J., BEA, D.:

2005. "L'urbanisme d'època ibèrica al Baix Ebre: l'assentament de l'Assut de Tivenys", *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Època V, any 2005, núm. 27, 5-46.

DILOLI, J., BEA, D., VILASECA, A.:

2003. *L'assentament ibèric de les Planetes (Tortosa, Baix Ebre)*. Viure vora el riu durant la protohistòria, Arola Editors, Tarragona.

DILOLI, J., FERRÉ, R., VILÀ, J.:

2012. "Tortosa durante la protohistoria. Las exca-

vaciones del Grup de Recerca del Seminari de Protohistòria i Arqueologia de la URV entre los años 2004 y 2011”, Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Trivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d’Arqueologia Clàssica, Tarragona, 247-256.

ESTEVE GÀLVEZ, F.:

1974. *La necrópolis ibérica de La Oriola cerca de Amposta (Tarragona)*, Instituto de Estudios Ibéricos y de Etnología Valenciana, Estudios Ibéricos, 5, València.

1966. “La necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló, Castellón de la Plana)”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, 125-154.

1999. *Recerques arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre, II. Protohistòria i Antiguitat Tardana*. Museu del Montsià – Ajuntament d’Amposta.

FLETCHER, D.:

1965. *La necrópolis de la Solivella (Alcalá de Chivert)*. Trabajos Varios del SIP, 32, Valencia.

FLORS, E. (coord.):

2009. *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 8, Servei d’Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló, Castelló.

GENERA, M., BARRIL, M., PEIRET, J.:

2008. “Datos para una redefinición de la necrópolis de Mianes, Santa Bàrbara-Tortosa (Montsià-Baix Ebre, Tarragona)”, *Zephyrus*, LXII, julio-diciembre 2008, 207-229.

GENERA, M., BRULL, C., PÉREZ, J. M., CAMPS, P., GÓMEZ, A., RAMS, P., SANT, L., RIART, F., LLORENS, O.:

2002. “L’establiment de Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, Ribera d’Ebre): estudi preliminar de l’estructura de tanca del vessant septentrional”, *I Jornades d’Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Trivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, Ilercavònia*, 3, 251-267.

GARCIA I RUBERT, D.:

2004. “El plantejament urbanístic i defensiu del poblat de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) durant el primer ferro”, *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 14, 141-162.

GARCIA I RUBERT, D., MORENO, I.:

2008. “Marcadors socials durant el primer ferro a Catalunya i al País Valencià. Apunts en relació a l’assentament de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)”, Miñarro, M., Valenzuela, S. (ed.): *Actes del I Congrés de Joves Investigadors en Arqueologia dels Països Catalans: la protohistòria als Països Catalans (Vilanova del Camí, 18 i 19 de novembre de 2005)*. Arqueo Mediterrània 10, Universitat de Barcelona, Barcelona, 215-225.

GRACIA, F., MUNILLA, G.:

1993. “Estructuración cronocupacional del poblamiento

ibérico en las comarcas del Ebro”, *Laietània*, 8, 209-256.

GRACIA, F., MUNILLA, G., GARCIA, D.:

2000. “Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Balance de la investigación 1985-1997”, Buxó, R., Pons, E. (dirs.): *L’habitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Lluçanès occidental. Actualitat de l’arqueologia a l’Edat del Ferro. Actes del XXII Col·loqui Internacional per a l’Estudi de l’Edat del Ferro*, Girona, 59-71.

GRAELLS, R.:

2010. *Las tumbas con importaciones y la recepción del Mediterráneo en el nordeste de la Península Ibérica (siglos VII-VI aC)*, Revista d’Arqueologia de Ponent, Número Extra.

JACOB, P.:

1985. “Le rôle de la ville dans la formation des peuples ibères”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXI, Diffusion de Boccard, París, 19-56.

MALUQUER DE MOTES, J.:

1984. *La necrópolis paleoibérica de Mas de Mussols, Tortosa (Tarragona)*, Universitat de Barcelona, Barcelona.

1987. *La necrópolis paleoibérica de Mianes en Santa Bàrbara (Tarragona)*, Universitat de Barcelona, Barcelona.

MASCORT, M. T., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1991. *El Jaciment protohistòric d’Aldovesta, Benifallet, i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*, Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona.

MAYORAL, F.:

1992. “Las necrópolis del Horizonte Ibérico Antiguo del Montsià-Bajo Maestrazgo”, *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 2, 97-110.

MORET, P.:

2002. “Reflexiones sobre el período ibérico pleno (siglos V a III a. C.) en el Bajo Aragón y zonas vecinas en el curso inferior del Ebro”, *I Jornades d’Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Trivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, Ilercavònia*, 3, 111-136.

MORET, P., BENAVENTE, J. A., GORGUES, A.:

2006. *Iberos del Matarraña*. Al Qannis, 11.

MUNILLA, G.:

1991. “Elementos de influencia etrusca en los ajuares de las necrópolis ibéricas”, Remesal, J., Musso, O. (coord.), *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 107-115.

NOGUERA, J.:

2002. *Ibers a l'Ebre*. X Premi d’Assaig Artur Bladé Desumvila. Col·lecció Daliner, núm. 3. Centre d’Estudis de la Ribera d’Ebre, Flix.

NOGUERA, J., ASENSIO, D., JORNET, R.:

2012. “La destrucción del Castellet de Banyoles (Tí-

vissa, Tarragona)", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 231-246.

OLIVER, A.:

1994. *El poblado ibérico del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs*. Associació Cultural Amics de Vinaròs, Vinaròs.

1995. "La problemàtica de la interpretació funcional de la fase del Ibérico Antiguo en el Puig de la Misericordia, Vinaròs", *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología, Vigo 1993*, Vigo, 257-261.

2005. "La necrópolis ibérica del Mas Nou de Bernabé en Tirig - Salzadella (Castellón)", *Saguntum* (P.L.A.V.), 37, 45 - 58.

2006. *El Puig de la Nau. Benicarló*. Museo de B.B.A.A. de Castellón, Castelló de la Plana.

2012. "Signos de poder en la protohistoria. Un ejemplo en el levante peninsular", *Potestas*, 5, 5-27.

OLIVER, A., GUSI, F.:

1995. *El Puig de la Nau. Un hábitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular*. Diputació de Castelló, Castelló de la Plana.

RAFEL, N.:

1991. *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*. Publicacions de la Diputació de Tarragona. Tarragona.

1993. *Necrópolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Campanyes 1984 a 1987*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 12, Barcelona.

RAFEL, N., BELARTE, M. C., GRAELLS, R., NOGUERA, J.:

2012. "Les necrópolis d'incineració a la Catalunya meridional i el Matarranya (segles IX-VI a. n. e). Novetats de la recerca", Rovira Hortalà, M. C., F. J. López Cachero, F. J., Mazière, F. (dir.): *Les necrópolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*, Monografies, 14, Museu Arqueològic de Catalunya, Barcelona, 25-36.

RAFEL, N., GARCIA I RUBERT, D., JORNET, R.:

2015. *Nuevos datos sobre el poblamiento en la Cataluña meridional entre el siglo VII a.n.e y época romana: el Coll del Moro de Gandesa. Versión actualizada del artículo "Nuevos datos sobre la evolución del poblamiento en la Cataluña meridional entre el siglo VII a.n.e y época romana: el Coll del Moro de Gandesa"*, *Revista Kalathos*, 26-27, Teruel, pp. 113-171. Seminario de Arqueología y Etnología Turolense, Teruel.

RAFEL, N., HERNÁNDEZ, G.:

1992. "Pràctiques funeràries a la necrópolis del Coll del Moro (Gandesa, la Terra Alta)". *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, 37-55.

SANMARTÍ, J.:

1991. "Las necrópolis ibéricas en el área catalana", J.

Blánquez, V. Antona (eds.), *Congreso de Arqueología Ibérica: las necrópolis (Madrid, 1991)*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 77-108.

2004. "From local groups to early states", *Pyrenae*, 35-1, 7-41.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., MIRÓ, M., JORNET, R.:

2012. "Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro", *Archivo Español de Arqueología* 85, 23-43.

SANMARTÍ, J., BELARTE, M. C.:

2013. "La matérialisation du pouvoir dans l'organisation de l'espace: modèles hétérarchiques et modèles centralisés en Ibérie du Nord", García, D. (dir.), *L'habitat en Europe celtique et en Méditerranée préclassique - Domaines urbains*, Ed. Errance, Arla, 97-125.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., BELARTE, M. C., MARTÍN, A., SANTACANA, J.:

2006. "La iberització a la Catalunya costanera i central", Belarte, M. C., Sanmartí, J. (eds. cient.), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura, Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell*. Arqueo Mediterrània, 9, Universitat de Barcelona-ICAC, Barcelona, 145-163.

SANMARTÍ, J., BELARTE, M. C., SANTACANA, J., ASENSIO, D., NOGUERA, J.:

2000. *L'assentament del bronze final i primera edat del ferro del Barranc de Gàfols: Ginestar, Ribera d'Ebre*, Arqueomediterrània, 5, Barcelona.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., MIRO, M., JORNET, R.:

2012. "El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro", *Archivo Español de Arqueología* 85, 23-43.

TARRADELL, M.:

1978. *Les ciutats romanes dels Països Catalans*. Discurs llegit el dia 18 de maig de 1978 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

VICIACH, A., ARQUER, N., CABANES, S., HERNÁNDEZ, F. J., BARRACHINA, A., VIZCAÍNO, D.:

2012. "La Lloma Comuna de Castellfort (Els Ports, Castelló). Evolució de un poblado desde el Hierro Antiguo hasta época iberorromana", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 217-224.

VILÀ, J.:

2007. *Estudi diacrònic d'un paisatge històric: l'ocupació del Pla de les Sitges - Mas de Xies (Tortosa, Baix Ebre)*. Treball d'investigació inèdit per a l'obtenció del títol de Màster en Arqueologia Clàssica. URV - UAB - ICAC, inèdit.

